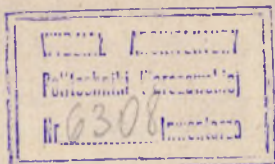

17
26
ZYGMUNT SĘCZYKOWSKI

Z BADAŃ
NAD ODTWORZENIEM PLANU
STAROŻYTNEJ PALMIRY

W A R S Z A W A 1938

BIULETYN HISTORII SZTUKI I KULTURY R. VI — ODBITKA

ZYGMUNT SĘCZYKOWSKI

Z BADAŃ NAD ODTWORZENIEM PLANU STAROŻYTNEJ PALMIRY

Zagadnienia urbanistyczne, podniesione w końcu zeszłego i początku obecnego stulecia do poziomu nauki budowy miast (L'urbanisme, der Städtebau) stworzyły podłoże do oświetlenia tego zagadnienia i dla świata antycznego. Dokonane zaś wykopaliska na terenie całych miast jak Delfy, Olimpia, Milet, Priena, Pergamon i Delos pozwoliły na odtworzenie planów tych miast i sformułowanie teorii i zasad jakie mogły kierować światem antycznym w budowie miast. Uwzględniając nadto miasta Sycylii (Selinus i Syrakuzy) z jednej strony, zaś Aleksandrię i Cyrenaikę z drugiej, badania objęły bodaj cały zasięg Morza Śródziemnego, jako ośrodka rozwoju i bytu świata antycznego. Pozostał jednak, nieco mniej zbadany, świat hellenistyczno-rzymski na terenie Syrii, a w szczególności sławna Palmira, oczekująca na postawienie jej w szeregu tej klasyfikacji urbanistycznej, jakiej dokonali uczeni ostatnich dziesięcioleci, francuscy (L a v e d a n), czy niemieccy (G e r k a n).

Fot. Z. Sęczykowski

Ryc. 172. Widok na Palmirę z murów
Celli Béla.

To oświetlenie sprawy, podane mi przez Katedrę Architektury Starożytnej na Politechnice Warszawskiej skłoniły mnie do bliższego zainteresowania się faktycznym stanem rzeczy na miejscu i bodaj postawienia sobie celu rozwiązania tego zagadnienia. Dlatego na początku roku 1936 znalazłem się w Palmirze, gdzie przebyłem prawie trzy miesiące. Dla zrozumienia moich rozważań na ten temat, oraz konieczności dokonanych próbnych badań, podaję krótki opis powstania, rozkwitu i późniejszych deformacji, jakie zapisała historia na planie urbanistycznym tego miasta.

Palmira leży na północo-wschód w odległości 230 km od dzisiejszego Damaszku na skraju pustyni Syryjskiej. Otaczają ją z trzech stron pasma gór (Djabel-el-Abayadu) zaś z czwartej wielkie bagna solne „Subkhah“.

Początki powstania tak potężnego i bogatego w pewnych okresach miasta, giną w pomroce wieków. Nieliczne i bardzo skąpe wiadomości, o jego najdaw-

711 (394) : 7 (394)

niejszym okresie powstania można znaleźć w źródłach assyryjskich i tekstach biblijnych. Pierwsza wzmianka o mieście, które potem się stało Palmira, pochodzi z czasów Teglathalassara I (1115—1110 przed Chryst.) i nazywa je „miastem Ta-ad-mar w Amourrou“. Nazwa więc ta, Tadmor, lub Tadmor poprzedza nazwę Palmira, która to nazwa zjawia się dopiero w czasach hellenistycznych. Inna wzmianka o mieście Tadmor przypada na czasy Assurbanipala, króla Assyrii. Prawdopodobnie miasto w owych czasach było jedynie wzgórzem-osadą, czyli „tell'em“ i być może zajmowało to miejsce, gdzie później powstała świątynia Béla. Poza tymi wzmiankami w następnych czasach wiadomości o tym mieście znikają i dopiero w r. 41 przed Chrystusem historia zapisuje fakt napadu rabunkowego na Palmirę, Antoniusza, wielkorządcy rzymskiego w Egipcie w końcu pierwszego stulecia po Chrystusie. Palmira przebudowana i przeobrażona na modłę rzymsko-hellenistycznego miasta staje się właśnie tym miastem, które wzbudza największe zainteresowanie naukowe. Teren tej Palmiry zaliczanej do typu „ville classique“ rozrasta się niezmiernie i na tą właśnie epokę w latach 150—250 po narodzeniu Chrystusa — okres największego rozwoju Palmiry — przypada rozległa sieć planu urbanistycznego.

W tym to okresie panowania Odenata, a potem wdowy po nim królowej Zenobii miasto zajmowało przypuszczalnie powierzchnię równą prawie dziesięciu milionom metrów kwadratowych przy 3,5 km średnicy. Mówiąc jednak o granicach Palmiry z tej epoki, trzeba pamiętać że obszar ten zamknięty murami (jeśli one wówczas już były) obejmował pola uprawne, łąki i ogrody, znaczna zaś część ludności mieszkała *extra muros*.

Miasto późniejsze z czasów cesarza Dioklecjana przeniosło swe centrum na wzgórze południowo-zachodnie; pozostała bowiem część Palmiry w r. 273 zburzona przez cesarza Aureliana nie mogła odzyskać dawnej świetności i bogactwa. Dopiero po pewnym czasie dzięki poparciu cesarza ta część miasta ponownie odradza się i odbudowuje, ale już w znacznie skromniejszych rozmiarach. Do skurczenia się granic Palmiry przyczynia się w dalszym ciągu Justynian nadając miastu ostateczne „dzisiejsze“ granice, przez wybudowanie nowych obronnych murów miejskich. Granice więc Palmiry epoki bizantyńskiej dają się odczytać z tych licznie zachowanych fragmentów murów i włączonych częściowo w ich linię wież grobowych. Należy zanotować jeszcze i późniejsze zmiany, bowiem Palmira, w tym stanie w jakim ją dziś oglądamy, uległa w znacznym stopniu zdeformowaniu przez Omayadów VIII st. po Chr., którzy usadawiają się ze swą ludnością w zachodniej części ruin, zaś następne pokolenie Bouridów, Ayoubiów i Mameluków wprowadzają dalsze zmiany, zajmując jednocześnie sanktuarium Béla (od 1139 r.) i przebudowując je na obronną cytadelę.

Jak już zaznaczyłem istotny plan urbanistyczny Palmiry powstał w połowie drugiego wieku po Chrystusie. Od tego właśnie czasu należy datować ową

„monumentalizację“ miasta, powstającego według planowych, z góry pomyślanych założeń; dotyczyło to zresztą jedynie pewnej jego części, mianowicie północno-zach. Powstaje pytanie czy plan tego miasta mógł być oparty na decydujących zasadach przypisywanych Hippodamosowi o układzie miasta przez świadome opanowanie powziętych *a priori* założeń urbanistycznych i ich form. Zapoczątkowaniem realizacji takiego z góry powziętego założenia urbanistycznego jest budowa tzw. wielkiej ulicy kolumnowej. Nic dziwnego, że Palmira rozwija się teraz wzdłuż tej budującej się reprezentacyjnej arterii komunikacyjnej. Bezpośrednio przy niej lub w pobliżu powstają gmachy publiczne o charakterze monumentalnym. Daniel Schlumberger pisze o tym okresie: „Odtąd w przeciwieństwie do poprzedniego okresu działalność budowlana skupia się na budowach świeckich“. W dwóch pierwszych wiekach bowiem tego okresu Palmiry (41 przed Chr. — 150 po Chr.) naturalny kamień, jako materiał budowlany był przywilejem budownictwa przeznaczonego dla bogów. Ludność natomiast budowała swe domostwa przeważnie z gliny, lecz od r. 150 po Chr. kamień naturalny upowszechnia się jako materiał budowlany, kładąc w ten sposób podwaliny pod trwałe budownictwo świeckie. Niedarmo też Palmirę świecką sprzed tego okresu nazwano miastem z gliny, podczas gdy w drugim stuleciu po Chr. nie tylko budownictwo sakralne, lecz i użyteczności publicznej korzysta z kamienia naturalnego.

Pomimo jednak owej wspomnianej alei kolumnowej, jako osi kompozycyjnej tworzącego się miasta, Palmira nie może być uznana za miasto powstałe według z góry założonego planu (*ville créé*), jak to miało miejsce przy budowie Marsylii, Aleksandrii egipskiej lub Timgadu rzymskiego, ani jak rekonstruowane po zupełnym zniszczeniu ich poprzednich założeń, Milet, Selinus lub Carthagera. Palmira bowiem powstawała od dawien dawna, rozwijała się drogą powolnej ewolucji, drogą zmian powodowanych potrzebami chwili bieżącej (*ville spontanée*).

W chwili więc owej urbanizacji miasta w okresie rzymsko-hellenistycznym, istniał już pewien znaczny zespół zabudowań, i nowe zamierzenia musiały się liczyć z faktem jego istnienia, musiały i były respektowane, bodaj w najwyższym stopniu (własność publiczna jak i prywatna). Szczególniej było to krępujące przy przebijaniu ulic nowych i tworzeniu nowej szachownicy ulicznej. Powstała więc w Palmirze wzorem innych miast pewna regularna skala tej szachownicy, mianowicie o insulach szerokości 27,5 m, oddzielonych od siebie ulicami o szerokości 4,3 m, oraz o insulach większych o szerokości 53 m. Jak widzimy ta pierwsza insula palmirańska jest wyjątkowo wąska, co się tłumaczy właśnie wspomnianymi trudnościami regulacyjnymi oraz faktem istnienia poprzedniej sieci ulicznej przy realizacji nowego planu. Dla porównania podaję wymiary insuli z kilku miast antycznych o podobnym układzie szachownicy:

Ryc. 173. Odkrywanie kanału głównego.

Laodicea	112 × 57
Antiochia	112 × 58
Apamea	105 × ?
Damaszek	100 × 45
Aleppo	120 × 46
Dura-Europos	160 × 40

Zupełnie regularnie rozplanowana szachownica znajduje się w północno-zachodniej części miasta, tworząc jak gdyby „City“. Arteria centralna przechodząca przez środek tej części, ma przeciętną szerokość 11 m i ciągnie się na przestrzeni około 1100 m. Ulica ta posiada na całej swej długości po obu stronach kolumnady, tworzące podcienie służące do komunikacji pieszej. Wszystkie ulice

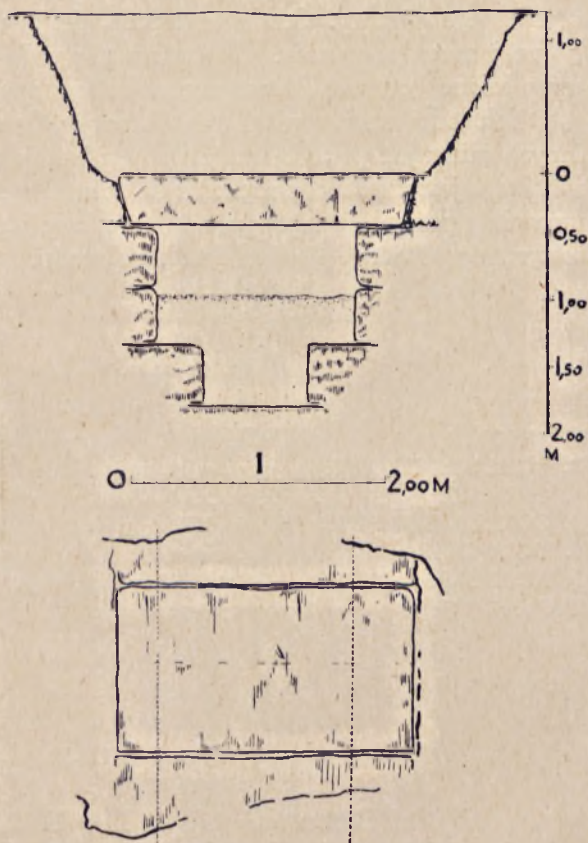
zbiorcze i dopływowe piesze, kierują się pod kątem prostym do tej głównej arterii. Centralnym zaś punktem i ośrodkiem kompozycji urbanistycznej samej tej arterii jest tzw. tetrapylon, stojący na przelomie odcinka wschodniego i zachodniego wielkiej kolumnady i stanowiący prawdopodobnie skrzyżowanie z dwoma arteriami poprzecznymi, a wymagający w chwili obecnej odtworzenia ich w planie i w naturze. Na całej bowiem swej długości główna ta arteria kolumnowa jest w chwili obecnej zasypiana piaskiem na wysokość 1,5 do 2,5 m, licząc od poziomu dawnej nawierzchni ulicznej. Chcąc więc ustalić miejsca wylotów wszystkich poprzecznych ulic trzeba byłoby usunąć piasek na długości 1100 m. Zadanie to, rzecz jasna, nie łatwe i kosztowne, jeśli się przyjmie pod uwagę i tą okoliczność, że stale wiejące silne wiatry (hamsiny) w bardzo krótkim czasie zasypywałyby na nowo odkopane fragmenty sieci ulicznej. Należy więc prowadzona robota wykopaliskowa pociągnęłaby za sobą konieczność odwożenia piasku aż za mury miejskie, to jest na odległość od 600 do 1500 m.

Dokładne odtworzenie sieci ulicznej można by, moim zdaniem, dokonać jedynie metodą odszukania podkopami sieci kanalizacyjnej, niewątpliwie istniejącej pod ulicami miasta i dającej możliwość w ten sposób odtworzenia planu tej środkowej części miasta, posiadającej szachownicę uliczną.

Do podobnych konkluzji doprowadziły mnie studia odbyte w Palmirze w styczniu, lutym i marcu r. 1936, kiedy dokonałem przekopów i wierceń w pobliżu tetrapylonu. Uznałem bowiem przede wszystkim za konieczne stwierdzenie w tym miejscu istnienia poprzecznej do kolumnowej alei, ulicy z jej kanalizacją. Dokonywując sondowania w odległości około 15 m od tetrapylonu natrafiłem na linię kanalizacji miejskiej o znacznym przekroju, biegnącą pod główną arterią komunikacyjną (ryc. 173-4). Jest to, jak przypuszczam, *cloaca maxima* Palmiry. Znaczne rozmiary tego kanału i dobry stan jego zakonserwowania pozwoliły mi na zejście do wnętrza kanału i przeprowadzenia studiów w samym kanale.

Posuwając się zaś wzdłuż biegu kanału pod ziemią (kanał ten ciągnie się i pod wielką ulicą kolumnową, omijając jedynie łukiem sam tetrapylon, posiadający znaczne pogłębienia fundamentów), natrafiłem na wyloty mniejszych kanałów dopływowych, które były prowadzone, rzecz jasna, pod drugorzędnymi ulicami zbiorczymi. W ten sposób można by odtworzyć rozmiary insul wzdłuż całej długości wielkiej ulicy kolumnowej, a wraz z tym i szachownicę tej części Palmiry. Poszukiwanie tej siatki ulicznej od góry, na powierzchni ziemi szczególnie w części miasta wschodniej nie dałoby prawdopodobnie rezultatu, gdyż tą dzielnicę jak i część północno-zachodnią i południowo-zachodnią miasta wielokrotnie przebudowywano podczas panowania Islamu.

Prócz tego znacznemu zniszczeniu uległy one w XIX i XX w. z winy Turków czy Francuzów, którzy nad starym miastem budowali forty. Dopiero w ostatnim czasie po wojnie światowej forty te są usuwane, a ludność cywilna osiedli tu powstałych, przesiedlana na inne miejsca. Śladów ulic zachowanych tak dobrze jak w innych częściach miasta nietkniętych przebudowaniami — w tej części nie ma. Dlatego też sądzę, iż jedynym racjonalnym i szybkim sposobem byłoby odkopanie kanalizacji i ustalenie jej sieci, tym bardziej, że zagadnienie takie jak kanalizacja i higiena miejska, jak to stwierdzają studia Schlumbergera, A. Gabriela, Roberta Amy i innych, stały w Palmirze na bardzo wysokim poziomie. Należy więc przypuszczać, że dałoby się nie tylko zupełnie dokładnie oznaczyć sieć uliczną oraz rozmiary insul, ale nawet określić położenie oddzielnych domów i willi patrycjuszów palmirańskich, kierując się jedynie miejscem połączeń kanalików, doprowadzających i odprowadzających wodę i nieczystości z poszczególnych parcel. W r. 1937 podczas powtórnej bytności na miejscu, przeprowadziłem dalsze studia nad możliwościami odtworzenia podanym sposobem planu urba-

Ryc. 174. Kanał główny: przekrój i rzut poziomy.

nistycznego Palmiry. Studia te doprowadziły mnie do przekonania o słuszności obranej metody kopania. Rzecz jasna, wyniki uzyskane tą drogą muszą być uzupełniane badaniami nawierzchni nadziemnej części miasta.

Tak odtworzony plan urbanistyczny Palmiry postawiłby ją w szeregu innych miast już posiadających plany urbanistyczne zrekonstruowane. Palmira zaś, która jest miastem posiadającym dobrze zachowany plan oraz posiadającym wspaniałą przeszłość historyczną, która była jednym z centrów rzymsko-hellenistycznego świata — warta jest tego trudu.

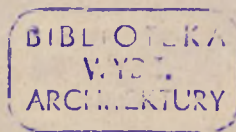
BIBLIOGRAFIA.

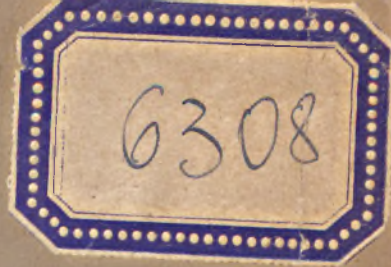
M. DHOME:	Palmyre dans les textes assyriens, <i>Revue biblique</i> 1924 s. 106-108;
D. SCHLUMBERGER:	<i>Berytus</i> II. 1935 s. 160;
A. GABRIEL:	<i>Rech. Arch. Syria</i> , s. 10;
D. SCHLUMBERGER:	<i>Syria</i> XII. 1931 s. 134;
T. TOŁWIŃSKI:	Urbanistyka t. I Warszawa 1935 s. 175;
D. SCHLUMBERGER:	<i>Gnomon</i> XI. 2 fevr. 1935;
SAUVAGET:	Laodicée sur mer.

RÉSUMÉ

RECHERCHES SUR LA RÉCONSTRUCTION DU PLAN DE L'ANCIENNE PALMYRE.

La reconstitution du plan de Palmyre antique présente des difficultés techniques considérables, vu la nécessité d'entreprendre de vastes travaux de déblayement et de faire protéger les terrains découverts contre un nouvel envahissement par le sable. Afin d'éviter ces difficultés, l'auteur se base dans ses hypothèses sur les sondages qu'il a entrepris. A 15 m du tétrapylone fut découverte une ligne de canalisation de diamètre important; elle suit l'artère magistrale. Probablement ce fut la *cloaca maxima* de la ville ancienne. Suivant le long de ce canal souterrain, l'auteur put découvrir les orifices des canaux secondaires, qui ont dû être aménagés sous les rues latérales. L'auteur suppose que la suite de ses recherches pourra fournir des détails sur les égouts des lots particuliers; de cette manière, on pourrait reconstituer le réseau des rues et le plan du lotissement des terrains de la ville.

6308